

Sústava výrazových kategórií ako štruktúra

ZUZANA KOVÁČOVÁ, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

K najvážnejším požiadavkám kladeným na jednotlivca v prvej desiatke rokov tretieho milénia je jeho komunikačná kompetencia. Spolu s poznaním a porozumením ju môžeme označiť za jeden z megatrendov v špecifikovaní predpokladov napredovania spoločnosti. Reformujúce sa vzdelávacie systémy vyspelých európskych krajín zdôrazňujú požiadavku kompetenčného vzdelávania, pričom kompetenciu charakterizujú ako nezavretú a neustále sa zdokonaľujúcu zručnosť majúcu kurikulárny charakter.

V tejto súvislosti chceme ukázať na hľadanie zákonitostí v prepojení myslenia a reči, resp. myslenia a tvorenia komunikátu v závislosti od typu a náročnosti komunikačnej situácie. Argument, že komunikačné kompetencie nadobúda človek tým, že absolvuje daný typ komunikácie, nemožno absolutizovať, pretože len empirické oboznamovanie sa s typovo rôznymi a variabilnými komunikáciami je nemožné, a to predovšetkým preto, lebo počet variácií a kombinácií, ktorý by pripadal do úvahy a dal by sa aj matematicky kvantifikovať, presahuje možnosti jedinca v časovom úseku zodpovedajúcom istej etape života.

Hypoteticky predpokladajme, že schopnosť jedinca pohotovo produkovať text/jazykový prejav/komunikát v najširšom zmysle slova, je (môže byť) popri empirickej komunikačnej skúsenosti podmienená mnohonásobnou a neustále sa opakujúcou recepciou literárneho diela, a to aj preto, resp. práve preto, že umelecký text, presnejšie epické rozprávania je nositeľom vlastností, ktoré opisuje a usúvzťažňuje výrazová sústava. Epické dielo prináša obraz celého komplexu komunikačných aktov, pri ktorých percipient sleduje nielen samotný akt rozhovoru, ale aj jeho súčasť, a to perlokučný a postlokučný akt (Austin, 1976, s. 153), pričom zanedbateľné nie je ani modelovanie situačného kontextu a kontextu vnútorného prežívania postavy.

Akt percepcie epického diela je oveľa viac než sprostredkovanie estetického zážitku. Nazdávame sa, že z hľadiska teórie komunikácie a kognitívnej psychológie tu ide vždy o parciálne sprostredkovanie mentálnych modelov (Johnson-Laird, 1983, s. 85), ktoré majú veľkú variabilitu, ale ľudský mozog si z nich vyberá len spoločný a opakujúci sa invariant, ktorý ukladá ako schému a podľa už osvojených schém (Jagacinski – Miller, 1978, s. 428) sa potom v situáciách, ktoré vyhodnotí ako relevantné a korešpondujúce, rozhodne pre zodpovedajúci model verbálneho správania sa.

Podľa aktuálnych poznatkov kognitívnej psychológie (Sternberg, 2002, s. 243) je možné špecifikovať tieto znaky mentálnych modelov:

1. Mentálny model je ako celok subjektom neuvedomiteľný: človek si uvedomuje len jeho časť, proces jeho vzniku a rozvoja je pre nositeľa takmer nedostupný.
2. Mentálny model uplatňuje mechanizmus mapovania, preto je ovplyvnený ďalšími, hlavne podobnými mentálnymi modelmi.
3. Mentálny model je zložkou dlhodobej pamäte a podlieha zákonitostiam pamäťových procesov, pričom nemá pevné hranice.
4. Mentálny model je zvláštnou triedou programu, ktorého pravidlá sú organizované ako siete vzťahov. Sústavy programov zaisťujú zmeny v priebehu aktivity systému.

Podľa uvedených skutočností môžeme sformulovať čiastočný záver:

Jedinečnou konfiguráciou výrazových kategórií, ktorá vždy dynamizuje istú časť výrazovej sústavy, smerujeme k istému modelu mentálnej reprezentácie. Konfigurácia výrazových kategórií je jedinečnou kombináciou vlastností percipovaného textu, ktoré však príjemca očakáva a v istej miere aj predpokladá. Predpoklad je v skutočnosti oveľa širší, než konkrétna konfigurácia, pričom táto šírka spočíva v tom, *čo všetko by bolo možné, ako by to mohlo byť*.

Literárne dielo a jeho analýzu prostredníctvom výrazovej sústavy a samotný rečový prejav vidí vo vzájomnom vzťahu a v determinácii aj František Miko (1989, s. 162), keď hovorí:

„Cesta výrazovej analýzy literárneho diela je potom perspektívna práve s perspektívou rastu samotnej rečovej kultúry. Výrazové kvalifikácie sú v rečovej praxi doma zaiste od samých jej počiatkov. Jej efektívnym predpokladom v situácii enormného vzostupu nárokov na spoločenskú prosperitu jednotlivca stáva sa schopnosť posudzovať hodnotu vlastného prejavu i reči iných.“

V uvedenom citáte sa nachádza konštatovanie, že výrazové kategórie sú imanentnou súčasťou reči, čo je nepriamym dôkazom našej domnienky, že v obraze reči, ktorým epické rozprávanie bez sporu je, ide pri konkrétnej konfigurácii výrazových kategórií o mentálne modely. Z chronologického hľadiska existencia výrazových kategórií predbieha odborný opis mentálnych modelov.

V súvislosti s uvedeným si treba ozrejmiť, čo sa podieľa na formovaní komunikačnej kompetencie. V teórii komunikácie sa schopnosť jedinca tvoriť jazykovo správny komunikát nazýva komunikačná kompetencia. Vymedzenie tohto pojmu má v lingvistike svoju históriu a dodnes sa chápe v užšom i širšom slova zmysle.

Termín kompetencia prvýkrát použil Noam A. Chomsky (1957, s. 83), ktorý zavádza pojmy kompetencia a performancia. Dnes frekventovaný pojem komunikačná kompetencia zodpovedá pôvodnej performancii a predpokladá sformovanosť jazykovej kompetencie.

Jan Kořenský (1989, s. 109) pojem komunikačná kompetencia považuje za jeden zo základných pojmov a uvádza, že komunikačnú kompetenciu treba rekonštruovať z procesov rečovej činnosti a z výsledku týchto procesov, z hotových textov.

Vymedzeniu pojmu komunikačná kompetencia sa venovali i ďalší autori (I. Neběská, J. Hoffmanová, J. Panevová), za aktuálnu a komplexnú môžeme považovať definíciu J. Vaňka (1999, s. 85): „pri vymedzení pojmu komunikačná kompetencia treba vychádzať z toho, aké faktory podmieňujú alebo ovplyvňujú efektívnu komunikáciu a aktívnu rolu každého účastníka v nej. Patria k nim faktory jazykové aj nejazykové. K jazykovým faktorom patrí schopnosť produkovať a recipovať gramaticky a sémanticky správne výpovede; (ide tu o „obmedzenú“, čiru lingvistickú schopnosť produkovať a chápať vety). K nejazykovým faktorom patria tzv. encyklopedické vedomosti; ide tu aj o javy, ktoré sa označujú termínom presupozícia (súhrn informácií, ktoré sa vyvodzujú z obsahu vety, resp. z obsahu jej komponentov); ďalej sem patrí schopnosť produkovať a recipovať výpovede vo vzťahu ku konkrétnej situácii alebo kontextu (v širokom zmysle slova, t.j. aj poznanie celého kultúrneho kontextu – takisto v širokom zmysle slova: kul-

túra, tradície, zvyky a zvyklosti, vrátane komunikačných, a pod.); ďalší faktor, ktorý tesne súvisí s predchádzajúcimi, ale najmä s posledným, je schopnosť produkovať, resp. recipovať komunikačný cieľ danej výpovede. Všetky spomenuté faktory však v komunikácii fungujú ako celok a ako systém.“

Takáto charakteristika je vyčerpávajúca a možno z nej dedukovať, že proces formovania komunikačnej kompetencie je neustály, pretrváva počas celého života jednotlivca.

Jazykový prejav sa na prvý pohľad javí ako sled viet. Ich zoradenie nie je náhodné. Ak platí, že veta je najnižšia jednotka, do ktorej sa premieta téma, potom tiež platí, že zoradenie viet podlieha hierarchii motívov. Inak povedané, téma sa utvára z motívov. Vzhľadom na jazykový prejav (text) je tento – ako súhrn motívov – aj tematickou jednotkou. Z toho vyplýva, že pri koncipovaní textu (ale i pri jeho analýze) je téma najvyššie stojacim organizujúcim prvkom.

Pri hľadaní zákonitostí textotvorby musíme za riadiaci element považovať tému. Akt tvorby prehovoru – reči (textu) – môžeme v kontexte predchádzajúceho charakterizovať ako schopnosť štruktúrovať vlastné myšlienky do podoby vety (súvetia) a súčasne ako schopnosť nadväzovať na jadro predchádzajúcej vety v zmysle logických dôsledkov, asociácií či komunikačného zámeru. Z témy (mikrotémy) jednej vety vyrastá iná veta, ktorá ju alebo rozvíja, alebo nastolí v čiastkovej podobe nový motív, ktorý je v istom logickom vzťahu k predchádzajúcej vete, ale i ostatnému celku.

Napriek tomu, že tento postup sa zdá byť jednoduchý, textotvorba jednoduchá nie je, a to aj napriek tomu, že reč je človeku vlastná. S kompozíciou rozsiahlejšieho tematicky určeného jazykového prejavu má veľká časť populácie problémy.

Z hľadiska rozvíjania komunikačných zručností nie je zanedbateľný ani fakt, že literárne dielo obsahuje vždy fenomén reči – nachádzame v ňom reč v reči. Analogicky k rozmanitosti života a k mnohorakosti vzťahov medzi ľuďmi spomenutá reč nadobúda rôzne odtiene a modifikácie. F. Miko neobchádza spomenutý fenomén a sám sa k nemu vyjadruje (1989, s. 52):

„Reč je v diele semiotický jav v niekoľkorakom ohľade: ako obraz skutočnosti a vedomia a ako obraz seba samej, okrem toho je indexovým reflexom konania a sekundárne i jeho zástupcom. Rovnako to platí i vo vzťahu k vnútornému stavu človeka. Je indexovým reflexom konania i reči.“

Na viacerých miestach sme už naznačili, že pojmy jazykový prejav a text používame ako synonymné. Každý súvislý komunikát má charakter textu, čiže podobu organizovanej štruktúry. Pre túto synonymiu nachádzame isté teoretické zázemie v už citovanom diele F. Mika (1989, s. 36), čo autor odôvodňuje analógiou odtrhnutia langue a parole: *„Naša synonymná prax pri používaní pojmov text, reč, komunikácia sa opiera o skutočnosť, ktorá je každodenne evidentná. Vlastnou, bezprostrednou realitou toho, čo voláme jazykovým stykom ľudí či komunikáciou, je realita reči, jej konkrétnej podoby, textu, pritom textu ako aktuálne fungujúceho fenoménu textu, in vivo, živo prebiehajúceho v čase.“*

Komunikačnú kompetenciu, ktorá sa realizuje ako produkcia komunikátu – textu možno formovať, utvárať a zdokonaľovať na pozadí percepcie literárneho diela. Kvalita spomenutej schopnosti sa bude prehlbovať priamoúmerne s počtom opakovaných recepčných procesov a z nich plynúcich recepčných skúseností.

Na vytváraní komunikačnej kompetencie sa významnou mierou podieľa recepcia literárneho diela, lepšie povedané nespočetnekrát opakovaná literárna komunikácia, do ktorej ako percipienti vstupujeme. Spolu s ňou sa vo vedomí percipienta odráža, zjednodušuje a v takejto zjednodušenej a fixovanej podobe ukladá aj vždy konkrétna konfigurácia výrazových hodnôt, ktoré vieme špecifikovať prostredníctvom výrazovej sústavy. A tak sa vplyvom priamych i sprostredkovaných komunikačných skúseností v ľudskom vedomí utvára sieť, ktorá je podobná (zodpovedajúca) výrazovej sústave a pod vplyvom generátora – tým je téma – sa v konkrétnej komunikačnej situácii aktivuje tak, že vzniká text ako štruktúra významov a motívov. Spomenutá štruktúra významov a motívov je realizovaná pomocou platných gramatických pravidiel jazyka (kódu). Text-komunikát sa realizuje vždy ako jedinečný a neopakovateľný, viac či menej pripravený variant výrazových hodnôt.

V súvislosti s uvedeným treba funkciu ďalšieho generátora pripísať komunikačnej situácii, čo môžeme úplne oceniť vtedy, ak si osvojíme predpoklad, že naša myseľ nepreberá akékoľvek informácie izolovane, ale v istých štruktúrach. Napríklad v ranom období utvárania artikulovanej reči, keď dieťa vie označiť istú osobu, nejde podľa nášho názoru o izolované slová, ako sa často tvrdí, ale pravdepodobne o jednočlenné menné vety, pričom predikatívnosť komunikujúci subjekt – dieťa vníma v spojitosti so situáciou. Ak teda počujeme *mama*, v skutočnosti dieťa hovorí *To je mama*, resp. *Prišla mama*.

Analogicky sa v súvislosti s komunikačnou situáciou, ale aj v zviazanosti s ňou, a to aj simulovanou v literárnom diele, vyabstrahujú výrazové hodnoty, ktoré sa podľa už reálnych potrieb jedinca a v súlade s jeho intelektovými danosťami v analogických komunikačných situáciách aktivujú a ako štruktúra funkčne riadia samotnú komunikáciu.

Dôkazom toho, že vo vnútri výrazovej sústavy existujú konkrétne štruktúry, je fakt, že pri viacnásobných interpretáciách, ktoré potvrdili funkčnosť sústavy, sa viacerí interpretujúci literárni vedci zhodli na tom, že aktivovanie jednej výrazovej kategórie dynamizuje celý rad ďalších, najčastejšie komplementárnych kategórií, čím sa rozhybe celé jedno rameno sústavy. Tento fakt prenášania dynamiky je dôkazom toho, že jednotlivé kategórie majú svoj valenčný potenciál a súčasne toho, že je to systém, v ktorom majú jednotlivé kategórie svoje objektívne miesto a navzájom spolu priamo či sprostredkovane súvisia. Jednotlivé bloky výrazovej sústavy zodpovedajú základným funkčným štýlom.

Ak prijmeme tri základné premisy, ktoré je možné chápať axiomatically, a to:

1. *Štýl je súhrn výrazových hodnôt* (Miko, 1970, s. 111)
– čo označíme ako výrok A a súčasne;
2. *Štýl je stereotyp spôsobu narábania s jazykovými prostriedkami* (Mistrík, 1985, s. 419)
– čo označíme ako výrok B , pričom platí, že $(A=B)$, a to v zmysle rovnosti ľavej a pravej strany lineárnej rovnice;
3. *Stereotyp je mechanizmus operačných činností mysle* (Sternberg, 1996, český preklad 2002)
– čo označíme ako výrok C , pričom opäť platí podobne ako v predchádzajúcom bode, že $(B=C)$, potom platí implikácia, že výrazová hodnota je súčasťou ľudskej mysle, pretože:
 $(A=B) \wedge (B=C) \Rightarrow (A=C)$.

Implikácia konjunkcie rovnajúcich sa výrokov znamená, že štýl ako stereotyp pomáha komunikujúcemu subjektu utvárať optimálne komunikáty, teda sa ukladá v pamäti a pôsobí v dvoch smeroch: navonok – v procese komunikácie, ale i dovnútra – introspektívne, pretože koriguje či špecifikuje korekcie vyplývajúce z úspešnosti v komunikácii. Výrazová kategória, resp. ich konkrétna konfigurácia je alternatívou štýlu, preto pre ňu platia tie isté závery, konkrétne, že výrazové kategórie sú imanentnou súčasťou ľudskej mysle a opodstatnenosť vyššie uvedenej implikácie znamená, že sa ukladá a funguje ako schéma. Generátorom, ktorý zapája vždy optimálnu schému, je charakter komunikačnej situácie.

Ďalším dôkazom toho, že výrazová hodnota je propozičnou – očakávanou súčasťou ľudského vedomia je fakt, že učebnicový text pre desaťročné deti tým, že mal tzv. tvrdé začiatky odsekov a pripomínal slovník, čím sa úplne porušila vnútrotextová anafora ako základná bezpríznamová a predpokladaná vlastnosť textu, tento, aj keď mal primárnu vysvetľovaciu či kognitívnu funkciu, bol nepoužiteľný. Deti sa nevedeli podľa týchto textov učiť informácie o našej Zemi, napriek tomu, že sa tento obsah a fakty pred nimi učili celé generácie. Text nenadobudol ikonickú, a tým ani pojmovú výrazovú hodnotu a ľudská myseľ nedokázala spracovať informáciu, medzi textom a žiakom neprebehla komunikácia. Poznanie výrazovej sústavy a jej zákonitostí, spolu s argumentmi na úrovni textovej syntaxe sú exaktným základom napr. pre argumentáciu optimálnosti učebnicových textov.

Mikova definícia štýlu usúvzťažňuje jazykové a tematické prostriedky a zohľadňuje komunikačný postoj a komunikačný cieľ. Proces literárnej komunikácie autor opisuje na pozadí jazykovej komunikácie a nachádza korešpondenciu medzi výrazovou sústavou a účastníkmi komunikácie.

F. Miko v súvislosti s generovaním štýlu zaviedol tzv. výrazovú kategóriu, ktorá má funkciu i hodnotu. Kategórií je oveľa viac než funkčných štýlov v tradičnej štylistike a sú usporiadané do systému – do tzv. výrazovej sústavy, ktorá má vnútornú organizáciu i hierarchiu a autor ju nijako nekladie do protikladu s tradičným rozdelením funkčných štýlov.

Systém výrazových kategórií sa od doby sformovania až po súčasnosť menil, no nie v systematických základných ukazovateľoch, ale v celkovom počte výrazových kategórií, pričom viaceré z nich boli predpokladané. Dopĺňanie repertoáru kategórií predstavuje tiež jeden zo znakov podobnosti so systémom ako takým a osobitne s podstatou kategórií myslenia.

Usporiadanie výrazových kategórií vychádza zo základných poznatkov štruktúrnej gramatiky, ktorá každú jazykovú jednotku definuje na základe jej vzťahu k príbuzným jazykovým jednotkám, pričom do spomenutého vzťahu premieta tak podobnosť, ako aj rozdielnosť medzi nimi. Analogicky sa istá miera zhody i rozdielu využíva pri hierarchizovaní výrazových kategórií. Vo výrazovej sústave vo vzťahu vždy dvoch susedných kategórií je nasledujúca v istom zmysle slova špecializáciou, preto je v porovnaní s predchádzajúcou užšia a podradená. Predchádzajúca kategória je širšia a nadradená.

V súčasnosti vieme práve uvedené fakty porovnať s tvrdeniami kognitívnej psychológie (Sternberg, 2002, s. 290). Psychológovia začali rozlišovať dva druhy kategórií – *klasické pojmy* a *fuzzy pojmy*¹ (E. E. Smith, 1988, s. 24 – 25). Klasické pojmy možno vymedziť pomocou definujúcich znakov, fuzzy pojmy nemožno jasne určiť, pretože hra-

¹ V češtine sa označujú ako *mlhavé*, v slovenčine *nejasné/zahmlené*.

nice, ktoré ich určujú, sú vágne. K úplnej charakteristike výrazovej kategórie treba poznamenať, že každá výrazová kategória je polárna (napr. ikonickosť – neikonickosť) a súčasne ekvipolentná, t.j. rovnocenná. Ekvipolentnosť je vlastnosťou pojmu, pričom pojem je základnou kategóriou myslenia. Z uvedeného vyplýva, že výrazová kategória a pojem majú spoločnú vlastnosť, čo potvrdzuje predpoklad, že vlastnosť identifikovaná v konkrétnom texte ako niektorá výrazová kategória je parciálne sprostredkovaný mentálny model.

Poznanie vlastností výrazovej sústavy ako systému, ale i jednotlivých výrazových kategórií má význam nielen pre odkrývanie estetických kvalít umeleckého diela, ako sa zväčša uvádza, ale je funkčné a efektívne aj pri hľadaní objektívnych atribútov textov či komunikátov iného než umeleckého charakteru. Jednota témy a jazyka v každej výrazovej kategórii znamená záväznú a neprehliadnuteľnú vnášanie komunikačného aspektu do analýzy či hodnotenia textov. Exaktnosť pri odkrývaní kvality textu, ktorú výrazová sústava striktným vymedzením kategórií prináša, znamená tiež možnosť opačného postupu, a to rekonštrukciu pravdepodobných postupov pri výstavbe textu. Problém budovania textu ako takého zostáva atraktívnym, a to nielen z hľadiska jazykovedcov, literárnych vedcov alebo učiteľov, ale i z hľadiska psychológov či kybernetikov, ktorí hľadajú analogické postupy pri modelovaní umelej inteligencie.

LITERATÚRA

- AUSTIN, John L.: *How to do Things with Words*. Oxford : Oxford University Press, 1976.
- CHOMSKY, Noam A.: *Syntactic structures*. The Hague : Mouton, 1957.
- JAGACINSKI, Richard J. – MILLER, R. A.: Describing the Human Operator's Internal Model of a Dynamic System. In: *Human Factors*, roč. 20, 1978, s. 425 – 433.
- JOHNSON-LAIRD, Phillip N.: *Mental Models. Towards a Cognitive Science of Language, Inference and Consciousness*. Cambridge : University Press, 1983.
- KOŘENSKÝ, Jan: *Teorie přirozeného jazyka*. Praha : Academia, 1989.
- MIKO, František: *Text a štýl*. Bratislava : Smena, 1970.
- MIKO, František: Štýl ako stereotyp a ako tvorba modernizácie slohovej výchovy. In: *K modernizácii vyučovania slovenského jazyka*. Bratislava : SPN, 1980, s. 21 – 35.
- MIKO, František: *Aspekty literárneho textu*. Nitra : Ústav jazykovej a literárnej komunikácie Pedagogickej fakulty, 1989.
- MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Bratislava : SPN, 1985.
- SMITH, Edward E.: Concepts and Thought. In: STERNBERG, R. J. – SMITH, E. E.: *The Psychology of Human Thought*. New York : Cambridge University Press, 1988, s. 19 – 49.
- STERNBERG, Robert J.: *Kognitivní psychologie*. Praha : Portál, 2002.
- VÁŇKO, Juraj: *Komunikácia a jazyk*. Nitra : UKF Nitra, 1999.